

La qüestió imperial en el pensament polític de la Catalunya moderna: història d'una absència

Joan Pau Rubiés i Mirabet
University of Reading

Resum

El pensament polític de Catalunya en els segles XVI i XVII s'ha estudiat habitualment des de la perspectiva constitucionalista o pactista, tot sovint en contraposició als temes «imperials» del pensament de la Cort. Aquest article és un intent d'ampliar aquesta perspectiva amb una primera aproximació a l'estudi del tema imperial a la Corona d'Aragó i el seu reflex específic a Catalunya. Malgrat ser un tema clarament secundari en la consciència de l'època, aquesta mateixa marginalitat exigeix una reflexió, atès el notable protagonisme dels catalans en l'expansió medieval de la Corona. I, així, després de discutir diverses accepcions del concepte imperial en el pensament del Renaixement, i especialmet a l'Espanya de Carles V, l'article analitza el problema del «dèficit imperial» de la Corona d'Aragó a través de la producció i dels debats historiogràfics, amb detallada referència a les seves fonts i contextos medievals.

Paraules clau: Corona d'Aragó, Catalunya, Imperi, historiografia.

Resumen. *La cuestión imperial en el pensamiento político de la Cataluña moderna: historia de una ausencia*

El pensamiento político de Cataluña en los siglos XVI y XVII se ha estudiado habitualmente desde la perspectiva constitucionalista o pactista, a menudo en contraposición a los temas «imperiales» del pensamiento de la corte. Este artículo es un intento de ampliar esta perspectiva con una primera aproximación al estudio del tema imperial en la Corona de Aragón y su reflejo específico en Cataluña. Aunque tema a todas luces secundario en la conciencia de la época, esta misma marginalidad exige una reflexión, dado el notable protagonismo de los catalanes en la expansión medieval de la Corona. Tras discutir varios usos del concepto imperial en el pensamiento del Renacimiento, y especialmente en la España de Carlos V, el artículo analiza el problema del «déficit imperial» de la Corona de Aragón alrededor de la producción y los debates historiográficos, con detallada referencia a sus fuentes y contextos medievales.

Palabras clave: Corona de Aragón, Cataluña, Imperio, historiografía.

Abstract. *The imperial question in the political thought of early modern Catalonia: history of an absence*

The political thought of Early-Modern Catalonia has been usually studied from the constitutionalist perspective, often in opposition to the 'imperial' concerns of the court. This article attempts to widen the analysis with a preliminary study of the imperial theme in the Crown of Aragon,

and in particular its Catalan dimension. Although this theme was quite obviously of secondary importance in the thought of the period, this very marginality requires an interpretation, given the well-known importance of the role of Catalans in the medieval expansion of the Crown. After discussing a number of uses of the concept of empire in the Renaissance, especially in Charles V's Spain, the article analyses the 'imperial deficit' of the Crown of Aragon as it was reflected in historiographical production and debates, with special reference to their medieval sources and contexts.

Key words: Crown of Aragon, Catalonia, Empire, Historiography.

De tots és ben coneguda l'acusació que l'escriptor cortesà Francisco de Quevedo va llançar contra els catalans durant l'estiu del 1641 des de la seva presó de San Marcos a León, amb motiu de la revolta contra Olivares: «son los catalanes aborto monstruoso de la política: libres con señor, por esto el conde de Barcelona no es dignidad, sino vocablo y voz desnuda» (Quevedo, 1852, p. 284). Obra circumstancial i de poca volada ideològica, com per exemple resulta obvi si la comparem a la més raonada resposta de Francisco de Rioja al seu *Aristarco* (al qual Quevedo volgué acompanyar més que no pas substituir), el pamflet de Quevedo no deixa de reflectir de manera genuïna la percepció que tenien molts castellans cortesans de la posició constitucional catalana. «Libres con señor...» era precisament el que els catalans deien que eren i que havien de ser, a través del seu sistema institucional i legal tradicional, que delimitava amb cura les funcions reials i les sotmetia al control teòric d'unes institucions autònomes d'autoritat no inferior a la del rei. Ens trobem, doncs, davant d'una ja ben coneguda contraposició entre dues visions polítiques, cortesana una i provincial l'altra, que ha definit en gran mesura la historiografia del nostre temps sobre la Catalunya de l'època moderna.

Cal per tant insistir que el gruix del pactisme català no negava, al contrari, requeria, la funció monàrquica, entesa com una funció executiva i judicial suprema que havia d'actuar dins del marc legal i institucional del país. Essent aquest el cas, sorprèn la manca d'equilibri del pensament polític català de l'època, en el sentit que les funcions executives tradicionals del príncep —la guerra i la pau— molt rarament van ser objecte de comentari o reflexió, i en canvi trobem aquesta insistència obsessiva en la defensa de les lleis del país, al voltant del que podem anomenar la segona funció governativa del príncep, l'administració de la justícia. No és que fos habitual que, a Castella o a França, la política exterior es discutís a nivell local, però en determinats moments s'arribava a un debat polític sobre qüestions d'importància que es podia expressar informalment en cercles aristocràtics, o en el marc d'unes corts, o fins i tot per escrit, d'acord amb la funció de *consilium* (i no només *auxilium*) a què tenien dret els vassalls. En canvi sembla com si, per no tenir la cort a Barcelona, la cultura política del Principat es pogués desentendre completament de reflexionar sobre les necessitats i prioritats imperials. L'acusació dels pamfletistes d'Olivares el 1640 i 1641 és que la visió política dels catalans era «provinciana» i poc atenta al món exterior.

No penso entrar aquí a analitzar en detall les possibles respostes que durant els segles XVI i XVII es donaren a la qüestió dels límits i necessitats del poder monàr-

quic a Catalunya, ni els debats col·laterals sobre la interpretació dels mites històrics que sustentaven els punts de vista provincial i cortesà. A grans trets, les plomes locals insistien en les responsabilitats de la monarquia, allunyada del país i que en darrer terme s'havia deixat aconsellar per homes que ni estimaven la nació catalana ni entenien el seu sistema de govern. Per la seva banda, les plomes cortesanes contraposaven als obstacles constitucionals, si no la dignitat reial entesa com a autoritat absoluta, almenys les necessitats urgents del moment. És aquest matís, l'apel·lació a la necessitat executiva més que no pas a l'autoritat reial, el que separa el raonament de Francisco de Rioja de l'insult de Quevedo. Rioja, per exemple, qüestionava que les pràctiques adoptades per un comte de Barcelona en segles anteriors fossin aplicables per un monarca modern amb obligacions distribuïdes per tot el món (*Aristarco*). La crítica de fons era que el sistema constitucional català, i de la Corona d'Aragó en general, encara que fos legítim en principi, no responia ja a les necessitats de la política imperial. N'era, en canvi, un seriós impediment.

És aquest punt de vista imperial sobre el qual penso que encara cal aprofundir per a una millor comprensió dels límits operatius del pensament polític a la Catalunya moderna, si més no. Des del punt de vista de la doctrina política, l'argument clau dels autors cortesans en esclatar la revolta del 1640 era el de la raó d'Estat, segons el qual *salus populi suprema lex est*. Podríem citar aquí un altre pamflet del sector Olivarista de l'any 1641, *La estrecha amistad que profesamos*, atribuït al jurista i conseller reial Alonso Guillén de la Carrera, segons el qual «la salud pública es la suprema ley, y la necesidad no la admite [la ley], antes ella la da a todas las acciones humanas y haze que las cosas sean comunes, y dispensa no sólo con los privilegios... sino también con los preceptos naturales y divinos»¹. Aquest era un principi que homes com Martí Viladamor coneixien però òbviament no acceptaven, car l'interpretaven com un subterfugi per a imposar «un rey, una ley y una moneda» (Viladamor, 1995, p. 86).

El que m'interessa estudiar en aquest article és en canvi el revers d'aquesta qüestió: quina era la visió que es tenia de les necessitats imperials i del mateix paper en la seva persecució des de Catalunya? Dit d'una altra manera, com es concebia des del pensament de la província la seva participació, o no participació, en la política exterior dels monarques? Era, o podia ser, la política imperial en certa manera una política nacional, més que no pas dinàstica? I, en aquest cas, es definia específicament com a política catòlica, com a política espanyola, com a política catalana, o com a política de la Corona d'Aragó?

Cal constatar, en primer lloc, l'existència d'un contrast entre la grandiositat i la complexitat de la projecció imperial de la corona dels Àustries i el paper marginal dels territoris de la Corona d'Aragó. Això responia a raons ben conegudes en què no cal insistir gaire: la relativa feblesa demogràfica i econòmica de la Corona d'Aragó, sobretot en comparació amb Castella, va configurar un escenari que ja a

1. Fulls Bonsoms, 596. L'autoria de Guillén de la Carrera, responsable de coordinar l'obra propagandística d'Olivares respecte a la crisi catalana, no és però del tot clara, i a l'època també es va pensar que el pamflet fos obra d'Alexandre de Ros, que després destacaria per la seva *Cataluña Desengañada* (Nàpols, 1646).

l'època de Ferran el Catòlic portava cap a la castellanització de la Monarquia i, de manera creixent, la dels seus quadres dirigents. Tampoc no cal insistir en l'efecte ben conegut que això va tenir a Catalunya, amb la queixa ben documentada ja durant el segle XVI per part de les seves elits locals que, amb algunes comptades excepcions, no rebien prous oficis reials, a la cort o a l'exterior. Més enllà de la defensa constitucional, és aquesta la reclamació fonamental de la petita i mitjana noblesa del Principat, pronunciada de manera consistent i enèrgica com un exercici interessat de patriotisme català dins un horitzó imperial hispànic, des de Cristòfor Despuig vers el 1560 fins a Francisco Gilabert el 1616.

En contrast amb aquestes aspiracions aristocràtiques, sobre les quals tornaré, Catalunya al segle XVI es va trobar al bell mig d'un imperi, situada estratègicament a l'entrada de la Mediterrània i amb la frontera de França, però de fet sense jugar un paper decisiu en la configuració de la política exterior. Fins i tot en temps de Carles V, l'únic dels Àustries que va visitar regularment el Principat, que hi va tenir corts relativament sovint, i que a més va comptar amb les drassanes de Barcelona per a organitzar les seves flotes Mediterrànies, la capacitat efectiva dels catalans (i encara més els valencians) per a determinar la direcció d'aquesta política va ser molt limitada. En són mostres clares tant l'aliança de Carles amb Andrea Doria al 1528 com la creació del Consell d'Itàlia, separat del de la Corona d'Aragó, el 1555 (Casals, 1993; Simon, 1998). Tot plegat significava un pas enrere respecte als principis, compatibles amb els interessos dels mercaders catalans, que regiren la política mediterrània dels reis d'Aragó de manera força coherent fins a Ferran II.

El que potser cal valorar més detingudament és que Carles V i Felip II, si bé semblaven apartar-se de la tradició heretada dels Trastàmars de la Corona d'Aragó, de fet només van cloure un procés de reorientació imperial ja iniciat pel mateix rei Ferran. S'ha escrit molt sobre la manera com aquest príncep va fer servir armes i recursos castellans per a les finalitats tradicionals de l'imperi català i aragonès a la Mediterrània, però no seria correcte acceptar això sense qualificar-ho. Si bé Ferran era rei d'Aragó i només coregent o governador de Castella, havent fins i tot de passar per una dolorosa interrupció de la seva vocació de domini peninsular durant l'època de Felip de Borgonya (etapa que no sempre va estar clar on aniria a parar), el fet és que Ferran va dur a terme una política imperial més espanyola que no estrictament catalana o aragonesa. Crec que l'adjectiu «espanyola» és el mot exacte: tot i que formalment el concepte d'Espanya és a voltants del 1500 un concepte geogràfic i erudit, es va convertir en l'eix vertebrador de la visió imperial i fins i tot jo diria que nacional de Ferran, el qual no només parla repetidament d'Espanya, sinó que fins i tot defineix la seva tasca històrica personal —la seva «obra y trabajo»— com fer créixer «la corona d'Espanya» (Doussinague, 1950, p. 212).

En aquest sentit el seu projecte, en el fons més pragmàtic que teòric, sintonitzava de manera curiosa amb l'elaboració catalana del tema espanyolista gòtic per la generació del bisbe de Girona Joan Margarit i Pau, o del canonge Jeroni Pau. I dic manera curiosa perquè l'opció intel·lectual dels historiadors humanistes catalans d'aquella generació, que havia viscut el trauma de la guerra civil causada per la radicalització alhora social i ideològica del pactisme aristocràtic, fou el d'assumir el projecte hispànic des d'una òptica catalana que donava el màxim de digni-

tat i rigor a les pretensions d'una intervenció de la Corona d'Aragó en els afers de la península. Tal com va raonar Robert Tate en un estudi encara avui essencial, al darrere del reialisme i de l'espanyolisme «goticista» de Margarit, incloent-hi la coneguda referència al restabliment per Ferran i Isabel de «la unió de les espanyes citerior i ulterior» de l'època romana i gòtica, s'hi expressa sobretot un patriotisme català antifrancès (Tate 1976, p. 283-93). Es tractava, per tant, d'assumir una visió estratègica heretada de la tradició antiangevina de la Corona d'Aragó, en contra de la temptació francesa que s'havia manifestat durant la guerra civil, i que com sabem retornaria el 1640².

Similarment, per a Ferran no es tractava de negar la tradició catalana o aragonesa, sinó d'assumir-la dins un projecte més ampli condicionat per l'amenaça francesa, si bé en el seu cas l'espanyolisme de fet entroncava amb una vocació castellanista que li venia d'arrel familiar. El fet que Ferran, al contrari que el seu oncle Alfons el Magnànim, sempre usés el castellà en la seva correspondència diplomàtica, encara que molts dels seus generals i ambaixadors fossin catalans o valencians, pot semblar només una anècdota: molt més significatiu és que els termes en què es concep aquesta política gairebé mai no la defineixen com un projecte específicament de la Corona d'Aragó, sinó més aviat com un projecte de la «corona, rey y nación de España»³. Penseu que hi ha ja aquí la idea d'Espanya com una nació de nacions —no una idea jurídicament definida, però sí una idea personal del tot operativa—. Ferran no només ho va concebre així: va educar tota una generació de virreis, secretaris i ambaixadors «aragonesos» (i, com a tals, sovint ressentits pels castellans) a pensar d'aquesta manera⁴.

2. De fet la «temptació francesa» és una constant de la història de Catalunya, i ve definida per la seva situació geoestratègica, de manera que sovint sorgeix com a alternativa a polítiques imperials «ortodoxes» de caire antifrancès. Ja en temps de Carles V l'alternativa francesa és clarament usada per a distanciar-se de la pressió absolutista i castellanitzadora. Vegeu l'anècdota de la conversa del 1543 entre el vicecanceller Miquel Mai i el proveïdor reial de Galeres Alonso de Rábago referida per Àngel Casals, segons la qual a l'argument de l'oficial reial que les noves situacions requereixen noves solucions i no velles constitucions, hom respon que «en aquesta terra entenem el francès tan bé com el castellà» (amença que en el fons avança la lògica del 1641). Casals, 1993, p. 71.
3. Doussinague, 1944, p. 675-81. El document resumint els objectius polítics del rei («Relación del fin y voluntad que el cathólico rey nuestro señor... tenía de los negocios de estado», febrer de 1516) és del seu primer secretari Pedro de Quintana. Defineix els objectius de Ferran com «paz general de cristianos y guerra contra infieles», però també la seva prevenció contra els francesos, que tenen «odio contra la Corona, rey y nación de España» ja que són el major obstacle a l'ambició francesa d'esdevenir «señores de Italia y de todo el mundo». Sobre l'ús del català a la cort d'Alfons —tot i que el seu idioma personal era el castellà— notar el que observa Alan Ryder: després del llatí, el català és l'idioma en què la cancelleria del rei a Nàpols va escriure més documents, per sobre tant de l'italià com del castellà (Ryder, 1987, p. 298).
4. Si ens atenim a la correspondència de Ferran II amb la ciutat de Barcelona publicada per Vicens Vives (sovint, aquesta sí, en llengua catalana) arribem a una visió molt parcial i imperfecta de l'actitud del rei cap a la Corona d'Aragó com a entitat base de la seva política exterior (Vicens Vives, 1937). De fet, Ferran II inaugura la separació (que només s'insinuava en regnats anteriors) de dos discursos diferenciats, un de temàtica imperial i de caire espanyolista, i un altre temàticament més restringit, i de marcat caràcter instrumental, dirigit a la ciutat de Barcelona o al Principat de Catalunya. En el primer discurs el to és creatiu i personal, en l'altre és institucional i paternalista.

Crec que hi ha aquí un element essencial de la posterior articulació de la Corona d'Aragó en el projecte imperial de Carles V. En el fons, a desgrat dels seus nous títols imperials, el tradicional que va comprar a Alemanya i el nou que va rebre com a regal d'Hernán Cortés, i a desgrat de les ambicions imperialistes universalistes del seu canceller italià Gattinara, l'imperialisme de Carles a la Mediterrània va respondre en gran mesura (i quan es desviava es va veure forçat a rectificar) a la tradició de lluita prioritària contra l'infidel i defensa contra el francès que havia justificat les accions de Ferran, i que seguiren trobant ressò tant a Castella com a la Corona d'Aragó durant tot el segle XVI⁵.

La paradoxa del cas és, doncs, doble: des de la Corona d'Aragó, Ferran va crear una visió imperial que anava més enllà de la tradició dels reis d'Aragó, i que cal definir com a espanyolista. Els humanistes catalans més preparats i cosmopolites hi van contribuir entroncant els temes de la història antiga del Principat amb la imatge d'un domini cristià gòtic espanyol, i per tant afirmant el paper protagonista dels catalans en aquesta construcció peninsular. Carles V, al marge de la complexitat de les seves herències imperials, fou en gran mesura deutor de la visió política de Ferran. Nogensmenys, la Catalunya real del segle XVI es trobarà en gran manera marginada d'aquest procés, la Corona d'Aragó decaurà com a base per a una política conjunta a la Mediterrània o a la península, i al capdavant la integració de les identitats catalana, aragonesa i valenciana en un horitzó hispànic conduirà cap a una pressió castellanitzadora cada cop més excoent.

La qüestió històrica més important és determinar si aquest procés es pot explicar sobretot en base a les decisions de la corona i a la seva manca d'apreciació dels serveis dels homes de la Corona d'Aragó, o si potser cal posar l'accent en les limitacions mateixes de la Corona d'Aragó, econòmiques i institucionals, que restringiren el seu possible ús com a base per a una política imperial activa. Més concretament, ens podem preguntar si l'aposta espanyolista de Ferran II era en el fons fatal per al futur de la Corona d'Aragó, al marge de la notable consolidació del seu sistema institucional pactista i de la seva integritat territorial (al Rosselló i a Sicília) operades pel mateix rei. Són qüestions que han estat ja discutides en el passat i sobre les quals potser un dia podrem tornar amb més elements de judici. La qüestió que penso analitzar aquí és més limitada: com es va viure aquest procés en la consciència política? Fins a quin punt no hi va haver també aspectes ideològics que van condicionar el que podem denominar com a «dèficit imperial» de la Corona d'Aragó? En aquest punt resulta essencial determinar de quina manera la tradició de l'imperi medieval a la Mediterrània que va constituir la base per a la projecció històrica de la Corona d'Aragó sota un lideratge català va influir, o no, en el pensament historiogràfic i polític català de l'època

Només excepcionalment s'adreça a la Corona d'Aragó com a unitat imperial: ho fa a les Corts Generals de Montsó de 1510, quan demana 500,000 lliures per a una campanya nord-africana i promet a canvi integrar els territoris conquerits a la Corona d'Aragó. Es tractava de fet de preparar un projecte de creuada mai no assolit.

5. Es pot observar la continuïtat entre els principis de Ferran analitzats per Doussinague (1944, 1950) i els de Carles V estudiats per Jover (1964).

moderna, i com va relacionar-se aquesta tradició amb les teories i debats imperials de la mateixa època.

Atesa la manca d'una tradició significativa de literatura política catalana dedicada a aconsellar els prínceps després de la unió de les corones castellana i aragonesa, és sobretot a través de les fonts historiogràfiques que es pot reconstruir un discurs sobre la qüestió imperial que assumeixi un punt de vista específic del Principat o de la Corona d'Aragó. No és que no hi hagués cap contribució «aragonesa» a la literatura sobre raó d'Estat —podem pensar en obres tan interessants com les del valencià Furió Ceriol, o els escrits una mica més obscurs de Jeroni Merola, Marc Antoni Camós i Joaquim Setantí—, però no hi ha dubte que el discurs històric va tenir una major projecció, i es va adreçar més directament a la qüestió del significat de l'expansió medieval de la Corona aragonesa i el paper dels catalans en la nova Monarquia multinacional. A més, el discurs històric va entroncar directament amb la historiografia medieval de la Corona d'Aragó, de tal manera que podem parlar d'un evident arcaisme en el tractament del tema de l'expansió medieval (un arcaisme que servia de bon acompanyament a la continuïtat del sistema institucional i legal baixmedieval). Penso que, de fet, es pot arribar ràpidament a una constatació: en la mesura en què hi va haver un consens, un tema recurrent, aquest va ser que els catalans i els aragonesos havien estat uns grans servidors dels reis d'Aragó en les seves conquestes, fidels, valents i sacrificats. El tòpic històric va esdevenir una part gairebé inevitable de les definicions locals del caràcter català, projectades del passat al present sense cap esforç de crítica, i remuntesant-se si calia a les tribus dels ibers per acabar d'arrodonir la imatge. De fet, tal com ho demostren els *Discursos* de Gilabert del 1616, aquest caràcter ardit i fidel però també colèric i venjatiu dels catalans podia servir tant per a legitimar les seves llibertats com un dret adquirit «amb la pròpia sang», com per a justificar particulars disposicions legals de les constitucions enteses com especialment adequades a aquest caràcter.

El que ens interessa aquí, tanmateix, és quelcom més: l'evidència històrica que anava de Titus Livi a Muntaner i que permetia entroncar els processos de resistència als romans, de reconquesta peninsular contra l'infidel, i d'expansió Mediterrània, servia també per a afirmar la vocació militar dels catalans, la seva capacitat imperial. Aquest era sens dubte un tema predilecte de les classes aristocràtiques (dins les quals cal incloure no només els nobles i donzells, militars en sentit estricte, ans també els ciutadans honrats, que no per no-res participaven en torneigs i eren membres de les confraries de cavallers). Notem tanmateix una profunda escissió entre la revifalla de la identitat cavalleresca de l'estament militar, a través de les activitats del braç militar i les confraries de Sant Jordi, i les realitats de la revolució militar contemporània. Reflectia una certa inquietud en aquest sentit el mateix Gilabert quan notava que la glòria de la nació catalana per tenir la noblesa més antiga d'Espanya (segons el testimoni d'un historiador «estranger» i «tan vertader» com Zurita) restava incompleta per la seva poca dedicació a les arts i a les ciències, entre les quals destacava l'art militar mateixa, que depenia, en el fons, de les ciències matemàtiques. Així, en comparació a la noblesa castellana, Gilabert pensava que la noblesa catalana no estava prou preparada (Gilabert 1616, p. 13r, 16r-v, 21r).

El mite del caràcter militar dels catalans, usat i abusat sense esperit crític fins que l'evidència de la mala preparació del país per a una guerra seriosa el va tirar per terra a partir del 1639, pot ajudar a entendre alguns comportaments col·lectius irreflexius⁶. Sens dubte, es basava en el record de l'expansió medieval de la Corona d'Aragó, renovat amb exemples més recents però menys convincents, com ara la participació d'alguns nobles catalans com ara els virreis Ramon de Cardona o Hug de Moncada en el lideratge de les guerres d'Itàlia (per exemple Cardona com a virrei de Nàpols fou comandant de l'exèrcit de la Lliga papal que va lluitar a Ravenna el 1511 —calia, però, passar de puntetes sobre el fet que, davant l'èxit de l'artilleria francesa, amb més seny que rauxa va fugir ignominiosament—. El fet que sempre hi va haver catalans als exèrcits de la Monarquia, i que tant Carles V com Felip II van poder servir-se d'ells en les grans expedicions Mediterrànies, de Tunis a Lepant, no pot amagar tanmateix les dimensions marginals d'aquesta participació en comparació amb el paper dels vassalls castellans en l'imperi. Allò que certament hi havia, en l'ús repetit del mite, fou un element de nostàlgia, alhora un desig de més oportunitats individuals i una ben dissimulada frustració per la manca de realitzacions col·lectives recents.

A la Catalunya moderna li mancava, sobretot, una visió imperial pròpia. Llegint la correspondència del virrei «català» (o potser més precisament «valencià») Hug de Moncada amb Ferran II, per exemple, incidentalment tota en castellà, no trobem cap mostra d'una idea que Sicília fos part d'un sistema polític, militar o comercial de la Corona d'Aragó. La idea de Ferran II d'una Monarquia catòlica espanyola constitueix l'únic horitzó ideològic operatiu⁷. En el cas d'Hug de Moncada els elements d'oportunisme personal potser són més clars que en d'altres individus (al capdavant es va iniciar en les guerres d'Itàlia acompanyant Carles VIII en la conquesta de Nàpols!), però el fet decisiu és que ens trobem molt, molt lluny, dels diàlegs de Cristòfor Despuig, amb la seva afirmació del lloc de la nació catalana en el sistema imperial. Que el mateix Despuig proposi «don Hugo de Moncada» com un exemple que entre «els millors capitans d'Espanya» s'hi trobin naturals de la Corona d'Aragó, i que després dediqui l'obra a un altre de la mateixa família, el comte d'Aitona Francesc de Moncada, es pot interpretar vista la posterior trajectòria d'aquest (del constitucionalisme al regalisme) com una ingenuïtat, i només revela la dependència de la petita noblesa catalana respecte als models aportats per l'alta aristocràcia (Despuig, 1981, p. 53-5, 100-1). Al marge d'alguns casos individuals força complexos, penso que hi ha una línia que separa els horitzons ideològics

6. La mala preparació dels catalans per les condicions de guerra que es van imposar a partir del 1635 és reflectida en l'anàlisi d'Elliott del tan poc gloriós setge de Salses. Vegeu Elliott, 1963, p. 360-85. Per a un estudi del model d'organització militar catalana abans de la Guerra dels Segadors, basat en milícies urbanes convocades *ad hoc*, sense entrenament, sense una base fiscal sòlida, i sense capacitat de projecció exterior, vegeu Simon i Espino, 1993.
7. L'obra de Gaspar de Baeza, *Vida del famoso caballero don Hugo de Moncada* (Valladolid, 1564), dedicada a la duquesa de Medina, Anna de Cabrera (també de llinatge original català), culminava la plena espanyolització de la figura de Moncada com a representant de l'elit imperial de la Monarquia. També hi trobem, certament, la seva descripció com a "aragonès", però en un context peninsular això era una manera d'obviar Catalunya i València.

de les elits arrelades al país de la dels homes més involucrats a l'imperix⁸. En la mesura que trobem una aspiració imperial definida específicament al voltant de la identitat dels territoris peninsulars de la Corona d'Aragó, aquesta es defineix sovint com una mirada al passat, i forma part de la retòrica idealitzada que possibilita la relació entre la noblesa local i la reialesa (com és aparent en les proposicions reials a les corts). En canvi, a mesura que ens acostem a la pràctica imperial, els generals, ambaixadors i administradors naturals de la Corona d'Aragó es troben, els agradi o no, submergits en una retòrica imperial dominant, inevitablement catòlica, abusivament espanyola (sobretot des d'un punt de vista italià o flamenc), i en la pràctica castellanitzada. En un ambient dominat per aquesta retòrica, les tradicions, les estratègies i les identitats pròpies esdevenen marginals.

Precisament perquè el tema imperial «aragonès» tendia a expressar-se com una mirada al passat, resulta essencial no només preguntar-nos quin va ser l'ús que les elits de la Corona de Aragó van fer de la memòria d'aquest passat, però també, anant més enllà, quina fou la imatge imperial que les generacions dels segles XVI i XVII van rebre dels autors medievals. Pere Miquel Carbonell, Pere Anton Beuter, Cristòfor Despuig, Jerónimo Zurita, Francisco Diago, Jeroni Pujades, Francisco Gilabert, Francisco de Moncada, Esteve de Corbera, Martí Viladamar i Narcís Feliu de la Peña (trio només uns quants noms clau) s'han de llegir no només en relació a les seves circumstàncies, sinó també en relació a les possibilitats i limitacions de la tradició que assimilien, aquella que arrenca amb les *Gesta Comitum Barcinonensim*, passa per les quatre grans cròniques, cristal·litza en la Crònica General ordenada per Pere el Cerimoniós, recolza en el pensament polític de Francesc Eiximenis, i troba les seves expressions més acabades en els discursos «humanistes» dels regnats de Martí l'Humà i Alfons el Magnànim.

Hi ha, doncs, una visió imperial en la historiografia medieval? I, anant més enllà, es pot parlar d'un imperi català a la Mediterrània, o un imperi de la Corona d'Aragó, o quelcom de semblant? Contestar aquestes preguntes exigeix una labor prèvia de clarificació conceptual al voltant del concepte d'imperi. Usat de manera abstracta (com jo he fet fins ara), com una voluntat coherent d'expansió militar, domini territorial i explotació de recursos aliens en base a una comunitat nacional, el concepte d'imperi té connotacions que sovint deriven de les doctrines imperialistes europees del segle XIX i que no són per tant vàlides per a l'època moderna. D'altra banda el concepte d'imperi és, a partir del model romà, essencial al pensament polític del Renaixement. De fet, el concepte usat a l'època del Renaixement es configura com un veritable embolic d'usos diferenciats amb connotacions especials que cal destriar. La Monarquia Hispànica, veritable eix de debats sobre la qüestió imperial ja des del regnat de l'emperador Carles, ens pot servir com a punt de partida.

Des d'una perspectiva legal la Monarquia Hispànica es concebia com una Monarquia multinacional, més que no pas com un Estat o com un imperi —és a

8. Entre aquests casos complexos podem esmentar el valencià Furió Ceriol. Així, es poden rastrejar de manera incidental temes propis de la Corona d'Aragó, com ara l'èmfasi confederal, en *El consejo i consejeros del príncipe* (1559), tot i que el tema de l'obra fos de caràcter general, el context de producció nord-Europeu, i l'actitud de l'autor cosmopolita.

dir, formalment era una unió dinàstica i no pas una unió constitucional—. La unió dinàstica associava sense integrar-los diversos sistemes legals i grups nacionals. El concepte de nació es referia evidentment a grups humans amb característiques distintives, com ara els costums i l'idioma. La Corona d'Aragó era de fet ja a l'època medieval una Monarquia d'aquestes característiques, atès que els catalans i els aragonesos mai no es van fusionar en un sistema legal o en una identitat nacional. Per això s'ha parlat que les seves estructures «confederals» serviren com a model per a l'expansió administrativa de la Monarquia Hispànica durant l'època de Ferran el Catòlic i els seus successors. Historiadors moderns com John Elliott parlen de monarquies compostes precisament per indicar aquest caràcter multinacional de la Monarquia Hispànica. Tot i així, durant molt de temps fou usual referir-se a «l'imperi espanyol» —per exemple el mateix John Elliott— per a indicar el que efectivament fou l'exercici del poder des d'una cort castellanitzada, i en base a una visió «espanyolista» de l'estratègia política de la corona. Per exemple, el concepte que domina la publicística del cercle d'Olivares quan l'any 1635 va esclatar la guerra amb França fou el concepte d'Espanya, o corona d'Espanya, i Felip IV es presentava sense embuts com a rei de les Espanyes, encara que el títol en realitat no existís. Saavedra Fajardo, similarmet, a les seves *Empresas Políticas* (1640), obra clau del pensament imperial hispànic al segle XVII, parla de la «Corona de España» com a potència estrangera a Itàlia, i argumenta que la «nación española», al contrari que la francesa, és temperamentalment compatible amb la «nación italiana». Deixa clar, tanmateix, que «no domina el rey de España en Italia como rey extranjero, sino como príncipe italiano, sin tener más pretensión en ella que conservar lo que hoy justamente posee, pudiendo con mayor conveniencia de Estado ensanchar su Monarquía por las vastas provincia de África». I després d'aquest anunci d'expansió Mediterrània a costa de l'infidel, acaba per dissociar-se del tot d'un projecte formal d'imperi espanyol a Itàlia: «Esta máxima dejó asentada en sus sucesores el rey don Fernando el Católico cuando, habiéndole ofrecido el título de emperador de Italia, respondió que en ella no quería más que lo que le tocaba, no conviniendo desmembrar la dignidad imperial»⁹.

Hi ha per tant un ús només descriptiu i no pas formal del concepte d'imperi per part de molts historiadors, que no respon a l'existència d'una ideologia imperial oficial, sinó només a una percepció de l'exercici del poder. Per a molts observadors de l'època, la Monarquia Hispànica de Felip II i els seus successors exercia l'autoritat des d'Espanya i la projectava sobre d'altres nacions, per la força de les armes, i a través de mecanismes complementaris que asseguraven el consens de les elits locals. Tal com escrivia el canceller anglès Francis Bacon en un assaig sobre «La veritable grandesa dels regnes i els estats», comparant Espanya a Roma com a poder imperial: «M'he meravellat sovint de com Espanya agafa i manté dominis tan grans amb tants pocs naturals espanyols. Certament Espanya és un arbre molt gran, més que Roma o Esparta quan van començar. Encara que no han adoptat l'habitudo de naturalitzar amb liberalitat [que fou el mètode de creixement

9. SAAVEDRA FAJARDO, 1976, p. 876.

imperial dels Romans], tenen el que més se li acostava, que és admetre indiferentment homes de totes les nacions com a soldats ordinaris, i de vegades en els comandaments més alts» (Bacon, 1985, p. 151). És potser un judici superficial, però indica clarament que el fet que la cort estigués a Castella no era només una anècdota, i que la teòrica igualtat legal dels diversos títols de la dinastia no enganyava ningú sobre la veritable naturalesa espanyola i imperial de la Monarquia.

No és, doncs, gens sorprenent que trobem expressat en la literatura política dels segles XVI i XVII el concepte d'imperi com la idea abstracta de l'exercici de l'autoritat i el domini sobre una diversitat de territoris i nacions, sovint en base al model, absolutament paradigmàtic, de l'imperi romà. Ja des del segle XV escriptors humanistes feien servir el concepte d'imperi d'aquesta manera, i de fet aquesta és la idea al darrere de la famosa expressió del proemi de la gramàtica castellana d'Antonio de Nebrija, segons la qual «la llengua fou sempre companya de l'imperi». Però Nebrija de fet anava més lluny (i més lluny del que volgué anar Ferran II) quan a les seves *Dècades dels fets de Ferran i Isabel d'Espanya* (1510) reclamava per als Reis Catòlics el paper de «orbis moderatores», i per a Espanya la successió efectiva del títol imperial, segons l'esquema de la successió romana de la monarquia universal¹⁰. Cal, per tant, distingir un ús abstracte del concepte d'imperi com a extensió d'una autoritat suprema sobre territoris i nacions diversos, d'un altre formalment més correcte però d'aplicabilitat més restringida, és a dir, l'imperi com un títol personal lligat a una entitat específica, si bé amb possibles aspiracions universals.

Notem que si bé l'expressió medieval que el rei era «imperator in regno suo» perquè no reconeixia superior era en el fons un principi antiimperial, independentista, sovint aquesta declaració d'independència només era l'inici d'un procés de conquesta a costa de tercers. Així, no hi ha dubte que la precoç assumpció del títol d'emperador d'Espanya per Alfons VI de Castella i diversos dels seus successors a partir del segle XI, en principi en contra de possibles reclamacions papals, representava de fet una amenaça tant per als sarraïns com per als veïns cristians. El projecte d'integrar totes les «nacions espanyoles» sota un sol domini definiria d'aquesta manera, en diversos moments de la seva història, la vocació imperial de Castella, connectant els temes de la reconquesta i de la monarquia gòtica de Toledo amb un projecte expansionista. Aquesta tradició és desenvolupada per Jiménez de Rada en la seva *Historia de Rebus Hispanie* (1243), en la primera gran definició historiogràfica d'una visió panhispànica castellana (i, curiosament, al mateix temps aragonesista i anticatalanista). No sempre és desmentida pels historiadors de la Corona d'Aragó, que sense gaires fonts alternatives sovint segueixen el mateix Rada (així Zurita reproduceix l'ús legítim del títol imperial espanyol dels reis de Castella, si bé, com Rada, el limita a un ús personal de determinats reis)¹¹.

10. Tate, 1970, p. 210. Aquesta obra de Nebrija és traducció llatina de la crònica castellana de Fernando del Pulgar, amb adaptacions significatives.

11. Vegeu la valuosa edició de Juan Fernández Valverde (Rada, 1989). En l'obra de Rada la batalla de les Navas de Tolosa culmina en un procés històric de recuperació que té el seu horitzó mític en la Monarquia Gòtica Cristiana de Toledo. Per a una lectura crítica de l'obra de Rada (molt condicionada pel desig de l'autor de defensar la primàcia eclesiàstica de Toledo a tota Espanya) vegeu Linehan, 1993.

El concepte que resulta més significatiu per a una anàlisi comparada no és doncs aquell que es referia a un títol personal, com l'adquirit per Carles V el 1519, i que li va portar tants mal de caps, sinó aquell que, prenent com a model l'ús abstracte del concepte romà d'imperi com a extensió territorial d'una autoritat sobirana sobre noves contrades, s'aplicava de manera flexible a noves situacions. Podem pensar en el cas famós de Cortés a Mèxic, en un àmbit colonial (Frankl, 1998), però n'hi hagué també a Europa (Robertson, 1998; Yates, 1975). Atesa la creixent proliferació d'exabruptes imperials, no és gens estrany que existís un debat contemporani sobre les intencions de Carles V pel que feia a la idea de monarquia universal i el seu paper com a emperador, i la presència de posicions gibel·lines dures com les del canceller Gattinara dins del seu consell donaria peu a temors encara més exagerats entre els seus enemics europeus, especialment a França (Bosbach, 1998). El debat s'ha tornat a reproduir entre els historiadors del segle xx, marcat pel posicionament de Menéndez Pidal favorable a una lectura específicament «espanyolista» de la idea imperial de Carles V com a «idealista», universalista i religiosa, en contra del suposat «realisme polític» del canceller Gattinara (Pidal, 1940). Ara bé, tal com ho ha raonat John Headley, entre els consellers espanyols i els estrangers les distàncies ideològiques sovint eren curtes, i les mútues influències van predominar. La visió imperial que sorgeix com a síntesi aviat va abandonar qualsevol idea d'unificació legal o administrativa i no representava més que un lideratge cristià basat en consideracions tant estratègiques com de prestigi (Headley, 1998). El projecte clau era una *pax christiana* europea que passava pel domini d'Itàlia, que s'elaborava en base a un model humanista de la Roma imperial, i que els espanyols es veien abocats a garantir (per la qual cosa a la península s'havia d'insistir a «vendre» el projecte imperial com una extensió lògica de la croada, tant abans com després de les *comunidades*). La Corona d'Aragó no va deixar de contribuir a aquest projecte, però d'una manera del tot instrumental —i així cal interpretar la visita de Gattinara als Arxius de Barcelona després de la victòria de Pavia, cercant títols dels comtes de Barcelona a la Provença en vistes a una nova ofensiva contra Francesc I de França (1998, p. 63). Aquesta iniciativa no responia a cap lògica interna catalana, i per això tampoc no ens hem de sorprendre que al capdavall l'acord històric entre l'emperador i el papat en el tractat de Barcelona del 1529 preparat pel mateix Gattinara es bastís sobre l'aliança marítima amb Gènova, i per tant en contra dels interessos comercials de la mateixa ciutat on s'escenificava el pacte. El missatge no pot ser més revelador: la *Pax Italica* de l'emperador, el mateix que portava el títol de comte de Barcelona, era pràcticament contrària a la visió imperial Mediterrània pròpia de la Corona d'Aragó.

No crec de fet que es pugui destriar una sola posició ideològica, simple i invariable, de Carles V respecte al tema imperial. Sí que cal recollir en favor de l'anàlisi de Pidal, però, l'evidència d'una tradició de moderació en l'aplicació de la retòrica imperial, marcada pel respecte a principis legals dinàstics i constitucionals, i una tendència a assumir la tradició espanyola de croada com a justificació de la política antifrancesa a Itàlia, tradició de fet heretada de la visió estratègica de Ferran II (Doussinague, 1950, p. 34-9). Ara bé, a desgrat de la seva progressiva «castellanització», Carles V no podia deixar de respondre a les obligacions múl-

tiples de la seva herència. De fet, les contradiccions de la política imperial de la Monarquia Hispànica, fins i tot després de la separació (en el fons clarificadora) del títol imperial de la corona amb la consolidació de la branca austríaca independent, es van deixar sentir tot al llarg del període fins a la guerra de la successió, i de manera molt òbvia des de la revolta dels Països Baixos contra Felip II, que — com tothom insistia a l'època d'Olivares — havia arruïnat la Monarquia. Per això els homes de la generació de la guerra dels trenta anys, com l'ambaixador Diego de Saavedra Fajardo, contemplaven amb nostàlgia el model estratègic hispànic i mediterrani de Ferran II.

No hi ha dubte, doncs, que hi havia una qüestió imperial, i un debat imperial, a l'Espanya dels segles *xvi* i *xvii*, al voltant de dos temes clau: els límits de l'expansió de la Monarquia, i els principis i les prioritats que l'havien de regir. Fou un debat que es va donar tant a l'interior com a l'exterior¹². Va afectar les relacions de la corona amb el papat en el context de la contrareforma, va definir nous criteris de legitimitat colonial en relació a les conquestes americanes, i finalment va condicionar la percepció històrica de la decadència d'Espanya¹³. Les prioritats imperials fins i tot van servir per a definir el model constitucional castellà, actuant com a justificació per a una política absolutista regida per la «necessitat de l'Estat» en contra de la idea d'un govern mixt, i van orientar la corona cap a un assalt fiscal contra els regnes peninsulars no castellans (Gordon, 1973; Rubiés, 1996). En tots aquests debats, però, la Corona d'Aragó no hi va jugar cap paper que no fos merament defensiu o derivatiu. No es va exercir gairebé mai la iniciativa. Les elits del país no van assumir el debat imperial com quelcom que els podia correspondre, més enllà de resar per les victòries del rei, fer-se compensar els greuges quan els reis demanaven diners, haver d'acceptar l'absentisme reial i que les corts no es convoquessin amb regularitat, donar suport als virreis quan els interessava (com ara en la defensa de les costes mediterrànies contra el corsarisme, culminant en la batalla de Lepant) i, en general, queixar-se de la seva marginació dins el projecte espanyol. Els horitzons més amplis no van tenir un ressò positiu.

En aquest sentit, no deixa de tenir interès l'opinió d'alguns valencians expressada el febrer del 1520 a l'humanista cortesà Pere Màrtir d'Anghiera, i repetida per ell a Gattinara, en el context de l'elecció imperial de Carles V, que va justificar que marxés d'Espanya sense visitar el regne: «Deien que l'Imperi no només no era convenient per a aquests regnes sinó que tampoc no ho seria per al mateix rei (...) Ara era una província lliure que gaudia dels seus privilegis, però sota l'Imperi es convertiria en una província miserable. Qualificaven el nom d'Imperi d'ambició inflada i de vent va. Per què hem de felicitar el nostre rei, si les rendes de l'Imperi són tan limitades com diuen?...»¹⁴. No hi ha dubte que la manca de connexió entre les

12. Per a l'aspecte exterior, vegeu Gil, 1995.

13. Per al darrer aspecte, vegeu Pagden, 1995.

14. Anglería, 1953-7, vol. XII, p. 12. Atès que en aquesta carta Anghiera escriu als consellers Gattinara i Marliani per a suggerir que s'equivoquen quan fan sortir Carles cap a Alemanya a cuita-corrents, sense visitar València, no es pot descartar que l'escriptor hagi elaborat retòricament les opinions dels crítics valencians, expressant de fet opinions seves personals a través d'ells.

elits valencianes i el rei-emperador va contribuir a l'esclat de les Germanies, un procés ja observat amb agudesa pel mateix Anghiera. L'humanista, que era un entusiasta de la visió espanyolista del Ferran el Catòlic i no estava gens content dels consellers flamencs del rei Carles (als quals atribuïa l'ambició del títol imperial), no deixava de declarar a Gattinara que el veritable imperi es trobava a Castella, no en el títol germànic, que no era més substancial que «l'ombra d'un arbre mol alt»¹⁵.

Crec que les causes de l'actitud catalana de passivitat davant la qüestió imperial venien donades en part per la manca de mecanismes institucionals d'acció exterior fora dels que corresponien a la corona, en part també per l'efectiva espanyolització dels discurs imperial, que representava una castellanització encoberta, i en tercer lloc per la mateixa manca de concreció teòrica del pensament imperial de la Corona d'Aragó en la seva època d'expansió, que feia menys probable el desenvolupament d'un model alternatiu a l'època moderna.

La historiografia catalana medieval ofería als lectors del segle XVI i XVII una imatge clara de tipus èpic i nacional, però s'emmarcava al voltant d'una tradició dinàstica, la dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó, a partir dels conceptes feudals de servei personal i col·lectiu. Això feia difícil de crear una visió imperial independent de la dinàmica de la cort. Aquest dinasticisme és aparent en totes les grans cròniques dels segles XIII i XIV, des de les *Gesta Comitum* fins a les de Jaume I, Bernat Desclot, Ramon Muntaner i Pere III. El mateix criteri determinava la redacció, sota la direcció del mateix Pere III, de la crònica general de la Corona d'Aragó (mal anomenada de Sant Joan de la Penya). Atès que aquest text «oficial» fou el punt de partida per a les elaboracions dels autors de l'època de la unificació hispànica, àdhuc aquells que havien rebut una certa influència humanista com Pere Miquel Carbonell o l'aragonès Zurita, ens trobem efectivament davant una tendència «tradicionalista» a mantenir el llenguatge polític del segle XIV. Al segle XV hi va haver, sens dubte, innovació historiogràfica en el tractament dels orígens precomtals de Catalunya, des del gran mitificador dels llinatges nobiliaris Pere Tomic fins als seus detractors erudits com Jeroni Pau (que és el cervell al darrere dels únics capítols d'esperit crític en l'obra de l'arxiver de Ferran II Carbonell)¹⁶. L'horitzó hispànic preromà i goticista creat pels escriptors humanistes dominaria, en versions més o menys crítiques, la historiografia posterior, i seria la base des de la qual hom debatiria a partir de finals del segle XVI el tema del significat constitucional dels preceptes carolingis¹⁷. Ara bé, el període d'expansió fou interpretat gairebé sempre a través dels testimonis cronístics dels segles XIV i XV, fins i tot quan, en un cas tan excepcional com el de Jerónimo Zurita pel nivell de la seva visió històrica, hom s'adreça a la recerca d'arxiu per a completar la informació.

15. Anglería, 1953-7, vol. XI, p. 380-1. Aquesta carta de 27-12-1519 precedeix l'anterior, però expressa un missatge molt similar.

16. Tal com ha aclarit en la seva utilíssima edició Agustí Alcoberro (Carbonell, 1997).

17. Tal com ha revelat Jesús Villanueva (1994), el descobriment, a finals del segle XVI, dels documents referents als preceptes Carolingis del segle IX va permetre imaginar amb base documental una llibertat primitiva dels «espanyols» de Catalunya, que s'hauria mantingut intacta durant la constitució de la Marca Hispànica.

Crec que es pot parlar, a mitjans del segle XVI, d'una veritable revifalla de l'interès dels homes de la corona d'Aragó pel seu passat «imperial» medieval. La transició del regnat de Carles V a Felip II, que va confirmar la castellanització de la cort, en sembla haver estat el motor principal. Es també en aquest període quan els enfrontaments entre els sectors «constitucionalista-patriòtic» i «pragmàtic-reialista» es fan paradigmàtics a les celebracions, cada cop més rares, de les corts, especialment les catalanes del 1562-4 (segons el testimoni de Perot de Vilanova). És també en aquestes corts que hom decideix crear un cronista oficial que escrigui la seva obra general en català i en llatí, sens subte per emulació de l'exemple aragonès, atès que ja havia sortit la primera part de l'obra magna de Zurita. Però l'interès ja venia de més enrere. El 1547 es publica a Barcelona l'obra de Pere Miquel Carbonell, fonamental, entre altres coses, per tal com reproduïx la crònica del Cerimoniós per primera vegada, a més de la substància de la crònica general de la Corona d'Aragó, les proposicions a corts de Pere III i Martí l'Humà, i la polèmica de Jeroni Pau contra Tomic. No cal dir que aquest material va ser també essencial per a Zurita. El 1558 surt a València la crònica de Muntaner, per ordre del consell de la ciutat, i el 1562 trobem ja una segona edició a Barcelona. La seva importància és cabdal atès que la visió històrica de Muntaner és la més idiosincràtica, en un sentit nacionalista i imperialista, de les quatre grans cròniques.

Cal remarcar que la iniciativa de publicar Muntaner, com l'anterior de publicar la crònica de Jaume I (realitzada l'any 1557), o l'orientació ideològica expressada en la *Història de València* del dominic Pere Antoni Beuter (1a part catalana 1538, versió castellana ampliada com a crònica d'Espanya 1546, 2a part ja només en castellà 1551), responen a un patriotisme local valencianista per sobre d'un de general de la Corona d'Aragó. Per això la crònica de Muntaner rep en l'edició valenciana de Felip Mey el curiós subtítol de «descripció dels fets e hazanyes del ínclit rey don Jaume primer...», encara que sense excloure una referència posterior a «los fets de la Corona d'Aragó»¹⁸. Tanmateix, com en el cas de Zurita, els seus continguts inevitablement són un estímul directe per al desenvolupament d'una consciència històrica catalanista al Principat, lligada a una perspectiva imperial més àmplia de tota la Corona d'Aragó. En aquest context, la tensió entre el particularisme provincial i la consciència històrica general de la Corona d'Aragó —una qüestió de gran importància— es planteja de manera complexa, tant en les influències positives com en els oblits malintencionats i en les repetides polèmiques sobre qüestions de preeminència. En això la generació del 1550 no s'apartà d'una mala tradició encara avui viva.

El fet és que totes aquestes publicacions de la quinzena d'anys entre 1547 i 1562 van tenir un impacte immediat en el pensament de les elits més educades. Expliquen,

18. El títol és curiós per desproporcionat, ja que si bé la figura de Jaume I té un paper important en la visió històrica providencialista de Muntaner, el seu regnat representa menys d'un 10% de la matèria de la crònica. Òbviament l'èmfasi en Jaume I, conqueridor de la ciutat, era inevitable a València, i Felip Mey deuria respondre a les expectatives dels jurats de la ciutat. Però quatre anys més tard l'editor de Barcelona, el llibreter Jaume Cortey, no va alterar el títol, si bé va escriure una nova dedicatòria per a l'almirall de Nàpols don Ferran Folch de Cardona.

per exemple, molts dels passatges dels diàlegs de Cristòfor Despuig, que crec que cal datar cap al 1562 (si bé la dedicatòria és del 1557). La generació d'inicis del segle XVII que va preparar el terreny ideològic per a l'enfrontament amb la política d'Olivares, és a dir, la generació de Don Francisco de Gilabert, Andreu Bosch, Rafael Cervera, Jaume Ramon Vila i Esteve de Corbera, fou sens dubte deutora de la tasca d'apropiació historiogràfica de la generació de Zurita i Despuig i, al seu torn, creà les bases pel que seria la visió de Feliu de la Penya a l'època de la successió borbònica, gairebé un segle més tard.

Quina és, doncs, la visió «imperial» medieval de la Corona d'Aragó, i com la recullen els homes dels segles XVI i XVII? Crec que cal treballar al voltant de les figures clau de la tradició dinàstica, analitzant la interpretació historiogràfica i literària d'aquells reis d'Aragó i comtes de Barcelona que van definir els moments i els modes de l'expansió de la Corona¹⁹. Aquesta tasca o projecte, que aquí em limitaré a esbossar, ha de tenir en compte que si bé no hi va haver una ideologia imperial explícita i coherent de la Corona d'Aragó (en contra de l'ús abusiu del concepte imperial en autors com ara el nord-americà J. Lee Schneidman), sí que existí una qüestió imperial implícita, la qual va trobar certes expressions. És doncs aquest complex terreny, a mig camí entre la qüestió implícita i la manca de formulació explícita, que cal delimitar a través d'una anàlisi crítica de la retòrica política i la mitologia historiogràfica de cada moment.

Un primer moment fonamental és sens dubte la transició dels regnats de Jaume el Conqueridor a Pere el Gran, que va generar una polèmica sobre la separació del regne de Mallorca que, de fet, representa una presa de consciència que els territoris heretats no poden ser només un patrimoni personal del monarca (aquesta inquietud és recollida ben significativament a la Crònica General). Pere II, sense sortir-se del model èpic cavalleresc tradicional, trasllada la guerra de conquesta del tradicional àmbit peninsular, marcat per la lluita contra l'infidel, a un àmbit Mediterrani on, a través de Sicília, els reis d'Aragó s'apropien d'una tradició gibel·lina a Itàlia. En tercer lloc, el regnat de Pere és també el moment clau de la definició del sistema pactista a la Corona d'Aragó, i estableix un mode de col·laboració entre rei i estaments que marcarà de manera definitiva els destins de la Corona. Tal com va remarcar Jocelyn Hillgarth en un brillant assaig, el principi dinàstic i els interessos «nacionals», especialment els dels mercaders catalans, s'entrellacen sovint, però d'una manera molt poc sistemàtica²⁰. És a partir d'aquest model i de l'herència d'aquest regnat (consolidada sobretot per Jaume II) que cal emmarcar les obres de Desclot i Muntaner. Muntaner, especialment, en abastar en una sola visió providencial des de l'engendrament miraculós de Jaume I fins a la conquesta de Sardenya i la simbòlica coronació d'Alfons el Benigne, passant per l'episodi (sempre destacat al segle XVII) dels almogàvers a Grècia, ens ofereix un assaig d'interpretació global del procés d'expansió a partir dels principis ideològics de l'època.

19. El que segueix és la síntesi d'una recerca sistemàtica en curs sobre aquest tema.

20. Hillgarth, 1984 (basat en un article de 1975 en anglès). Segons Hillgarth, si analitzem el procés d'expansió territorial i comercial al llarg de regnats successius, no trobem directrius polítiques clares.

Els resultats revelen no només un gran entusiasme, sinó també profundes contradiccions (Rubiés, 1989 i 1995-6).

La segona figura clau és Pere el Cerimoniós, ja que a través de la seva abundant tasca historiogràfica i també monumentalista (amb les tombes de Poblet), i a través de la seva oratòria parlamentària, ofereix una consciència dinàstica bastida sobre els ideals cavallerescos del passat, però en un context de crisi econòmica i social que tindrà al capdavant un preu polític molt elevat. Pere III consolida alhora el principi monàrquic en un context pactista, i una visió integral dels dominis de la Corona que, en part, ha heretat de Jaume II (l'importantíssim privilegi d'Unió és del 1319). Prepara, juntament amb el seu fill Martí, un segon assalt català a Sicília, del qual els Trastàmara en seran els beneficiaris. La oratòria de Martí, i en concret el seu discurs a les corts de Perpinyà del 1406, culmina en un llenguatge pre-humanista la interpretació catalanista de l'expansió de la Corona que ja havíem trobat formulada en l'obra més espontània de Muntaner.

No hi ha dubte que la tradició imperial de la Corona arriba a la seva culminació, tant pel que fa a la retòrica humanista com pel que fa a les seves contradiccions estructurals, amb la figura d'Alfons el Magnànim. Es produeix de fet amb ell una veritable dissociació de la conquesta dinàstica i el complex sistema d'identitats nacionals que sustentava la Corona. La tensió entre les estructures globals i les identitats nacionals de la Corona d'Aragó era intrínseca a la fórmula d'unió de Catalunya i Aragó, s'havia consolidat amb les conquestes de Mallorca i València, i era també implícita en l'aventura siciliana de Pere el Gran. Aquesta era de fet la paradoxa clau de l'expansió de la Corona d'Aragó, ja que com més creixia territorialment, més s'afeblien els lligams de solidaritat entre les comunitats nacionals. S'ha escrit justament que Catalunya fou el territori clau de l'edifici de la Corona als segles XIII i XIV, i que va perdre aquest paper al segle XV, entre el compromís de Casp i la guerra civil contra Joan II²¹. No és aquest el lloc d'anàlitzar el descabdellament de la crisi econòmica i social al voltant dels problemes remença i de la crisi municipal de Barcelona, ni la seva traducció política en la formulació d'un pactisme radical. El fet és que Alfons el Magnànim va sotmetre un fràgil edifici polític a una màxima tensió, no només amb la conquesta de Nàpols, sinó sobretot amb el seu absentisme. Trobem així durant el seu regnat, en un discurs parlamentari del jove Joan Margarit, la primera expressió inequívoca d'un concepte d'imperi català, però curiosament en el context d'una queixa per l'enfonsament nacional de Catalunya:

aquesta és aquella benaventurada, gloriosa e fidelíssima nació de Catalunya, qui per lo passat era temuda per les terres e les mars: aquella qui ab sa fe e valent espasa ha dilatat l'imperi e senyoria de la casa d'Aragó; aquella conquistadora de les illes Balears e regnes de Mallorques e de València, llançats los enemics de la fe cristiana; aquella

21. La dependència dels darrers monarques de la dinastia comtal dels recursos del braç reial del Principat de fet convertiren Catalunya en la clau de volta indiscutible de l'imperialisme de la Corona. Tal com ha insistit Manuel Sánchez (1995), al segle XIV Catalunya aportava més del 50% dels diners votats a les corts.

Catalunya qui ha conquistades aquelles grans illes d'Itàlia, Sicília e Sardenya, los quals los romans en llurs primeres batalles ab los cartaginesos tan trigaren conquistar, e en les quals arbitraven estar gran e la major part de llur estat; aquella qui aquella vetustíssima e famosíssima Atenes, d'on és eixida tota elegància, eloqüència e doctrina dels grecs, e aquella Neopàtria, havia convertides a la llengüa catalana (Albert i Gassiot 1928, p. 209).

Margarit, fins aquí sens dubte influït pel discurs de Martí l'Humà a les corts de Perpinyà de 1406, contraposa aquesta imatge de la Catalunya imperial a la realitat d'una societat dividida, «totalment arruinada i perduda», per l'absència del seu senyor (1928, p. 210). Aquesta resposta a la proposició de l'infant Joan (el futur Joan II) a les corts de 1454 té una lectura específica en el context de la resistència oligàrquica a la política buscaire i filoremença del rei, que arribava llavors al seu punt àlgid (de fet el fracàs d'aquestes corts fou cabdal per a la creació de condicions de guerra civil)²². Tanmateix, Margarit, que destaca com a home de compromís durant les corts, mira més enllà: la seva és una queixa genuïna pel dany gairebé estructural que l'absentisme reial havia causat a l'equilibri polític del Principat i de la Corona d'Aragó.

La terrible paradoxa és que la figura d'Alfons com a conqueridor, legitimat per les seves virtuts imperials definides (a Nàpols) des d'una retòrica humanista, fou precisament el producte historiogràfic de la Corona d'Aragó que va tenir més projecció internacional durant el Renaixement. L'equiparació d'Alfons amb antics emperadors romans com Trajà, no només per la seva afecció a les lletres (tema recollit pel mateix Margarit) sinó també com a encarnador d'una aportació hispànica al govern i la pau d'Itàlia, és definida per humanistes de la seva cort com Giannozzo Manetti, i recollida a la cèlebre obra *Dels dits i els fets d'Alfons rei d'Aragó* d'Antonio Beccadelli²³. A més de les traduccions en català i castellà, aquesta obra influeix al capdavant en la mateixa historiografia hispànica de Carles V, oferint en concret un model per a la gran compilació de Prudencio de Sandoval, *Historia de la vida y hechos del emperador Carlos V*, publicada a inicis del segle XVII i aviat utilitzada pel cavaller català Don Francisco Gilabert per a la creació d'un retrat ideal de príncep cristià²⁴. Però a Catalunya el ressò d'aquest model historiogràfic protoimperial és indirecte, i sovint es defineix més en funció de la glòria d'Espanya que no pas de la Corona d'Aragó. Notem que a desgrat de la notable

22. Per a les corts de 1454-8 com a preconditioni per a la guerra civil, Sobrequés i Sobrequés, 1973, I: 41-123. El paper de Margarit és discutit per Tate (1976: 34-40).
23. Panormita, 1990, p. 250. Per a una discussió general dels humanistes de la cort del Magnànim vegeu Bentley, 1987. En una recerca doctoral en curs, Peter Stacey de Gonville and Caius College (Cambridge) està estudiant la importància de les oracions del florentí Manetti per al desenvolupament de la retòrica imperial del Magnànim com a governant «spanyol» a Itàlia.
24. «Dichos y hechos del máximo, fortíssimo y invicto emperador Carlos V», Biblioteca de Catalunya, manuscrit 1166. En contra de l'afany enciclopèdic i annalístic de Sandoval, en el seu resum de caràcter exemplar Gilabert retorna a una concepció més humanista de la història. Penso recollir i analitzar les parts més originals d'aquest epítome en una propera edició crítica de les obres de Gilabert.

participació de mercaders catalans en l'entrada triomfal d'Alfons a Nàpols (tal com ho va observar el síndic de Barcelona Antoni Vinyes), el marc simbòlic d'aquest imperialisme és del tot italià, i sembla no afectar de manera positiva la cultura política del Principat²⁵. El magnífic arc triomfal de marbre avui al Castell Nou de la ciutat de Nàpols, que eleva l'emblemàtic escut dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó a través d'una veritable retòrica imperial d'inspiració romana, i que porta també l'empremta de la participació artística, financera i militar catalana, és l'arc que Barcelona mai no va tenir. En ell, Alfons és *regum princeps i rex hispanus, siculus, italicus*: va més enllà que cap altre rei d'Aragó, però deixa enrere la identitat tradicional de la Corona, i especialment la centralitat de Catalunya en el seu govern²⁶.

La darrera figura clau de la historiografia imperial de la Corona d'Aragó és Ferran el Catòlic, el qual, com ja he comentat, si bé consolida el sistema pactista moderat i apaivaga les tensions socials de Catalunya, ho fa només en virtut de la plena espanyolització del projecte imperial de la Corona. Li dóna, de fet, una fórmula de supervivència basada en la seva marginalitat, possiblement la fórmula menys traumàtica després de la fallida de Barcelona provocada per la guerra civil. No és doncs gens estrany que Ferran esdevingui la figura clau tant de la visió historiogràfica de Zurita (que si bé fou generada pel regne d'Aragó s'ha de qualificar, per la seva generositat intel·lectual, de pròpia de tota la Corona d'Aragó) com del pensament imperial espanyolista «madur» de la generació de Saavedra Fajardo i Gracián. Ferran el Catòlic alhora culmina i destrueix la visió imperial de la Corona d'Aragó que s'havia generat, sobretot des de Catalunya, al llarg de més de dos segles, i que tanmateix mai no havia acabat de cristal·litzar com un projecte polític i econòmic coherent.

El problema clau darrere el dèficit imperial de la Corona d'Aragó és el de la mateixa estructura multinacional i pactista de la Corona d'Aragó. L'estructura multinacional creava una dificultat de definició en la identificació d'una comunitat nacional amb els símbols dinàstics d'expansió militar i territorial. L'estructura pactista tendia a dissociar les aventures militars dels reis de l'administració del país, fent possible que s'arribés a l'absentisme d'Alfons el Magnànim i a la guerra civil contra Joan II. Però és la combinació d'aquestes dues peculiaritats estructurals de la Corona d'Aragó, més que no pas cada una per separat, l'aspecte més complex i determinant. Allò que creava una veritable dificultat en la determinació d'un horitzó imperial coherent no era tant la fortalesa de les corts i de les diputacions generals com el fet que aquestes s'organitzessin per separat i no pas federalment, de manera que la iniciativa d'una política exterior no es podia negociar en un sol àmbit parlamentari i «nacional» i restava al capdavant en mans dels reis. Això accentua-

25. Per a la descripció de Vinyes, Madurell 1953, p. 217-20. Vicens Vives (1956, p. 131-4) discuteix amb encert la «catalanitat» i la «fatalitat» de l'imperi Mediterrani d'Alfons. Mario del Treppo (1976) va més enllà, potser massa, a analitzar els beneficis comercials dels mercaders catalans derivats de l'empresa de Nàpols.

26. Per a un estudi de l'arc, vegeu Hersey, 1973. Més derivatiu, però útil, és el llibret de Nadia Patrone, 1995.

ria, ja abans de la unió amb Castella, la tendència a la separació dels horitzons polítics de cada territori.

Aquesta és una qüestió fonamental en el desenvolupament historiogràfic del tema de l'expansió. Si bé era possible per a escriptors del Renaixement com Despuig, Zurita o Beuter combinar un concepte global de «naturals de la Corona d'Aragó» amb conceptes més específics de «catalans», «aragonesos» i «valencians», la tensió intel·lectual és sempre aparent, i s'expressa en un conjunt de conflictes molt ben documentats ja a partir del segle XIII: d'una banda, la rivalitat entre aragonesos i catalans per a la determinació d'àmbits d'expansió jurisdiccional a les noves terres de reconquesta peninsular, i per la mateixa determinació del caràcter «nacional» de la dinastia, amb qüestions simbòliques que van des de les aspiracions de capitalitat de Saragossa fins a la numeració dels reis Pere i Alfons com a primer, segon o tercer, passant per l'assimilació nacional del símbol clau de l'expansió, l'escut de quatre pals dels comtes de Barcelona adoptat pels reis d'Aragó des del segle XII; d'una altra banda, la tensió entre catalans del Principat i valencians, rossellonesos i mallorquins, al voltant del concepte de nació catalana, que a València afecta la mateixa definició del valencià com a llengua distinta, i a Mallorca i al Rosselló troba la seva dramàtica expressió en la incorporació d'aquells territoris a l'àmbit jurisdiccional del Principat al segle XIV (un assumpte les conseqüències del qual encara fuetegen en ple segle XVII). Més enllà d'aquests problemes tradicionals peninsulars, afegim als segles XIV i XV la qüestió del lligam de Sardenya i Sicília a la Corona: quins van ser els vincles humans, econòmics, culturals i militars, més enllà del principi d'unió merament dinàstic? I quins foren els projectes, les visions, a cada territori?

Tanmateix, si hi ha tensions, trobem també diversos esforços de mitificació conjunta, a la recerca d'una identitat comuna que ultrapassés la mera iniciativa dinàstica. Resoldre el problema de la interpretació de l'expansió de manera constructiva passava, sobretot, per articular una identitat conjunta dels naturals de la Corona d'Aragó al voltant de les identitats nacionals de cada territori, creant d'aquesta manera un lligam entre la perspectiva dinàstica i la perspectiva nacional. És en el fracàs relatiu d'aquests intents que trobem la llavor del domini eventual de la perspectiva imperial espanyolista. És cert que la qüestió no es resol del tot fins a la guerra de successió, amb la derrota final de la Corona d'Aragó com a concepte i com a sistema, però (tal com historiadors del nostre segle com Soldevila i Vicens ja van destacar) les partides decisives es perden al segle XV, amb el compromís de Casp i amb la guerra civil de Catalunya que va enfrontar la Generalitat contra Joan II.

Allò que cal valorar és la sort dels diversos esforços de mitificació historiogràfica, en el context de la història «imperial» de la Corona d'Aragó, al voltant de la qüestió de la relació entre consciència dinàstica i consciència nacional. Un cas exemplar és el de Ramon Muntaner. No hi ha dubte que en la seva crònica hi trobem el primer gran intent de crear una consciència imperial al voltant dels conceptes de dinastia d'Aragó i nació catalana, un experiment no gens analític, més aviat contradictori, però clarament compromès amb la qüestió que ens ocupa. Muntaner no proposa models «durs» d'integració jurídica, com els que cristal·lit-

zen en el pensament del seu heroi Pere el Gran en contra de la branca mallorquina de la família. Ben al contrari, Muntaner crea un ideal imperial força informal i històricament no sempre realista al voltant d'una estructura d'aliances familiars que s'esté des dels patrimonis peninsulars de Pere i els seus fills fins a les branques col·laterals de Mallorca, Sicília i Grècia. Allò més curiós del cas de Muntaner és que el primitivisme jurídic de la seva visió política (que s'expressa, per exemple, en la informalitat del proverbi de la mata de jonc) va acompanyat d'una consciència nacional del tot precoç: és la identitat nacional catalana allò que permetrà que la història providencial dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona no defalleixi. Pensadors posteriors, de Francesc Eiximenis a Cristòfor Despuig, insistiran sobre la necessitat que valencians i mallorquins, pel seu propi benefici, assumeixin la seva catalanitat per sobre de les distincions jurídiques. Aquest catalanisme serà a més exportable a les elits «imperials» que van operar a la Mediterrània, a Sardenya, Sicília o Nàpols (creant al seu torn una resistència local al domini i facció dels «catalans» a cadascun d'aquests indrets). L'aspecte menys coherent d'aquest model és òbviament la manca de correspondència de la idea de nació catalana amb el títol, l'idioma i el regne d'Aragó. L'adopció d'un lideratge «nacional» català (que sembla indiscutible fins a la guerra contra Joan II) per a un projecte imperial que duia «Aragó» com a títol superior i nom de conjunt va crear sempre problemes. Era un compromís lògic en el moment del casament de Ramon Berenguer IV amb Peronella, però va crear una dificultat constant per a opcions «nacionalistes» com les de Muntaner. De fet, serà una qüestió mai no resolta.

L'alternativa més òbvia era reforçar els vincles jurídics i legals en l'estructura «confederal» de la Corona, de manera que el principi dinàstic no fos només un factor d'unió casual i per tant fràgil, sinó que recolzés sobre un concepte sòlid de Corona d'Aragó. L'evidència dels regnats posteriors a Jaume I indiquen que aquest fou un camí seguit amb força coherència per la dinastia, i al capdavant acceptat com a propi per aragonesos i catalans. El privilegi d'unió jurat per Jaume II el 1319, que neutralitzava futures particions, és la clau de volta d'aquest projecte, i fou sens dubte al voltant d'aquest principi unitari que es va articular el compromís de Casp. Una cerimònia que va contribuir al reforçament d'aquesta idea unitària foren les coronacions reials que, realitzades a Saragossa (no com a capital de la Corona, sinó del regne del títol superior de la corona), expressaven l'existència d'un espai simbòlic comú a tots els regnes de la Corona. (Des del punt de vista dinàstic hi havia una segona intencionalitat, el regalisme anticlesiàstic)²⁷.

Trobem, tanmateix, una clara persistència de rivalitats «nacionals» al darrere de la idea d'unió legal i simbòlica de la Corona. Trobem, també, el problema de la integració de Mallorca, Sardenya i Sicília sota aquest concepte. El procés gradual d'assimilació legal d'aquests territoris es descabdella al llarg dels segles XIV i XV, però sembla morir precisament el moment en què la voluntat de consolidar-lo és més clara, durant la segona meitat del segle XV. El destí de Nàpols, conquerida i administrada per Alfons amb ajut de catalans i valencians, però deixada (per bones

27. Palacios Martín, 1975.

raons pragmàtiques) al seu fill Ferran, pot servir per a qüestionar els límits de la integració dels principis dinàstic i nacional en l'expansió de la Corona. Un segon exemple, que no ha estat prou estudiat, és la demanda a Joan II a les corts aragoneses de Fraga de l'any 1460 que Sardenya i Sicília fossin incorporades al Privilegi d'Unió. L'afer, narrat per Zurita, revela l'assumpció per part de les elits del regne aragonès d'una consciència imperial, més enllà de la pròpia capacitat operativa (ja que eren els recursos marítics dels catalans, més que no pas els dels aragonesos, els que podien garantir aquesta unió, i al capdavall moltes coses depenien de l'acceptació o no de la dinastia per part de les elits de cada illa). La proposta aixeca interrogants. Hi havia ressentiment per la successió de Ferran, el fill bastard del Magnànim, a Nàpols? O potser es temia que Sicília esdevingués un regne separat, que és el que volien molts sicilians, en un moment de gran tensió sobre el paper en la successió del primogènit Carles de Viana? Fins i tot, hem d'imaginar un interès secret del mateix Joan II —tallar l'escapatòria siciliana a Carles— darrere de la proposta que Zurita posa en boca del justícia d'Aragó? (Zurita, 1579, part II, vol. 2: 75v-76r).

El fet és que serà durant les crisis del segle xv que la Corona d'Aragó assolirà un màxim de formulació teòrica de les seves aspiracions imperials, i alhora un mínim d'articulació interna. Com hem d'interpretar aquest desenvolupament? D'una banda, és indubtable que hi ha una crisi de lideratge. Ja he dit que tradicionalment, i especialment en els regnats de Pere el Gran i de Pere el Cerimoniós, Catalunya havia estat el suport de la política dinàstica d'expansió, i havia actuat com a fre del constitucionalisme radical de la noblesa aragonesa. Des de Pere III els reis depenen completament del suport dels catalans, que controlen del tot el seu sistema impositiu. És per tot això que l'any 1406, a les corts de Perpinyà, en un dels productes més extraordinaris de l'oratòria parlamentària medieval, Martí l'Humà podia construir el seu discurs polític al voltant de l'elogi de Catalunya i del seu paper «gloriós» en l'expansió de la Corona. Ho feia equiparant els catalans als romans, pel seu èxit a Sardenya, i atribuint com a pròpia de Catalunya la bandera reial que, segons el famós discurs de Jaume II quan va enviar el seu primogènit Alfons a la conquesta de l'illa, «jamés no fo vençuda ni desbaratada»²⁸. Acaba amb una directa equiparació amb el poder militar romà: així com Juli Cèsar podia dir «als seus sotsmesos» (un vocabulari ben poc romà!) que eren dignes, per la seva victòria a Alemanya, de la senyoria de Roma, així mateix Martí deia als catalans que allessin «les seves banderes», ja que eren dignes de «posseir» el Principat de Catalunya.

Notem tanmateix que aquests catalans posseeixen en condició de gran llibertat *el propi Principat*, no pas els territoris adquirits per la Corona. Notem també que,

28. Albert i Gassiot 1928, p. 71. El discurs és resumit per Pere a la seva Crònica, òbviament coneguda per Martí (Soldevila ed. 1971, p. 1009), però allà hom parla de la bandera de la Casa reial d'Aragó. Martí crea un nou èmfasi quan la transforma en la bandera del Principat de Catalunya. També s'estalvia de fer una penosa referència a l'excelsional derrota de la batalla de Muret. No tenim, malauradament, cap original que ens permeti d'analitzar la responsabilitat interpretativa de cada autor. No deixa de ser interessant que Martí ens doni un estil directe.

pel que fa a les conquestes territorials, parlem aquí d'un lligam informal, mai no institucionalitzat, entre la política d'expansió Mediterrània dels reis i la contribució dels seus vassalls catalans. Martí lloca els catalans per haver-lo assistit en la conquesta de Sicília sense «esperança de neguna retribució» (Albert i Gassiot, 1928, p. 65): la conquesta és pel príncep, no per la nació. Certament tres anys més tard, a les corts de Barcelona del 1408-9 (continuació de les anteriors), i davant la catastròfica rebel·lió de Sardenya, Martí es veu obligat a demanar un esforç final per a sotmetre l'illa al seu domini «absolut». A canvi ofereix que Sardenya i Sicília esdevinguin «mamelles i graners» de Catalunya, com ho foren de l'imperi romà (1928, p. 78). La frase és interessant pel que promet, però el fet és que aquest model no es va formalitzar institucionalment.

Resumint, tot i que a partir de Pere III la dinastia té una visió força coherent de la integritat del patrimoni de la Corona, en general no estem massa lluny del model imperial informal de Muntaner. En realitat la feblesa econòmica de la Corona exigia dependre de la voluntat de servei de les elits de cada territori, i si bé les conquestes de la dinastia podien oferir perspectives militars i comercials, les veritables recompenses es constituïen al voltant de la confirmació de sistemes oligàrquics de llibertats i privilegis «nacionalment» diferenciats. Una retòrica nacionalista, providencial i cavalleresca sostenia el lligam psicològic entre príncep i principat, d'una manera informal però efectiva, defugint revelar la naturalesa de les negociacions que es duïen a terme a les reunions de corts i als parlaments.

En aquest sentit els discursos del rei Martí, i el gran èxit del seu elogi de Catalunya en la historiografia dels segles posteriors, ens poden despistar. Si prenem com a punt de referència l'elaboració d'una doctrina política semioficial per part de fra Francesc Eiximenis, adreçada tant als prínceps com a les elits urbanes, i veritable síntesi baixmedieval d'esperit religiós conservador i erudició prehumanista, veiem que la ideologia política de la cort d'Aragó de finals del segle XIV, catalana per idioma i context, i per consciència històrica, no arriba a abraçar un veritable projecte imperial. El model imperial romà és encara, al *Regiment de la cosa pública*, un model negatiu, un exemple de l'afany de domini «sense dret i justícia» d'esperit pagà i tirànic que cal contraposar a la imatge d'una república cristiana²⁹. La doble lògica dels drets dinàstics i dels privilegis comercials és tota una altra cosa —aquest és el discurs legítim—. És també el que lliga amb els fets observats. Sardenya, Sicília, el Nord d'Àfrica, fins i tot Atenes, són àmbits d'actuació dinàstica i comercial independents, sovint coordinats, però mai no integrats. Certament, en la història de l'expansió de la Corona hi ha indicis de col·laboració molt estreta. El regne de Mallorca, amb el Rosselló i la Cerdanya, és confiscat i integrat a la Corona en perpetuïtat per la força de les armes i segons els acords arri-

29. Eiximenis, 1927, p. 51-2. La importància d'Eiximenis no deriva només pel suport que va rebre de Pere III i Joan I, ans també del seu paper com a educador de les elits catalanes del segle XV, demostrada, per exemple, en la seva presència molt destacada en les biblioteques de les elits urbanes. Les seves relacions amb els reis Pere, Joan i Martí apareix reflectida en la correspondència publicada per Rubió i Lluch (1908-21). Per a una consideració del seu impacte en la mentalitat dels mercaders vegeu Aurell i Rubiés, 1993.

bats entre el rei Pere i el Parlament General de Catalunya (és a dir, amb el suport especial de les ciutats)³⁰. De fet, trobem aquí el principi dinàstic prenent la iniciativa (Pere de fet volia desposseir el seu cunyat Jaume), i treballant amb el suport i el consens de les elits peninsulars (l'ajut català en aquest cas fou del tot volgut). Al capdavant, però, la consolidació del nou domini exigia guanyar-se també un cert consens local al Rosselló i Mallorca. De manera encara més clara, només l'acceptació interessada per part de les elits sicilianes, i no només el suport dels catalans, consolidarà el domini dels reis d'Aragó a l'illa. És només a Sardenya on no tan sols hi va haver conquesta, sinó també domini imperial. Aquí la política de la Corona va ser sistemàticament més agressiva, i es va desenvolupar un procés coherent de catalanització al servei d'un sistema d'explotació semicolonial, en contra d'una població ètnicament diferenciada, desil·lusionada i rebel. Però fins i tot en aquest cas Pere el Cerimoniós cerca de legitimar-se amb la convocatòria d'unes corts sardes similars a les que existien als territoris peninsulars de la Corona³¹. D'aquesta manera, la Corona d'Aragó es va consolidar gairebé sempre com una monarquia composta, sense desenvolupar estructures federals.

El Compromís de Casp ha estat interpretat, penso que amb encert, com una fallida del lideratge català en els destins globals de la Corona. La crisi descabdellada el 1461 al voltant de la successió de Carles de Viana va representar una nova mostra, encara més greu, d'aquesta fallida. No deixa de ser curiós que fos precisament a les corts catalanes de Lleida, paral·leles a aquelles de Fraga que he comentat, que es va precipitar el trencament amb Joan II que portaria a la capitulació de Vilafranca. La lògica d'aquest conflicte aviat contradirà les aspiracions a una Corona més unida. La raó per la qual aquesta crisi, i la guerra civil catalana que la va seguir, constituïren un fracàs de les elits del Principat per a enfrontar-se al rei *en nom de tota la Corona* té molt a veure amb les antigues evenges i rivalitats territorials, i amb la manca d'organismes comuns de representació. El fet és que quan hom reclamà la llibertat de Carles de Viana el sentiment arreu de la Corona era unànime, i en canvi, des del moment que la Generalitat va aixecar exèrcits contra Joan II, els aragonesos van començar a posar-se nerviosos. Al capdavant, amb la capitulació de Vilafranca la Generalitat imposa una solució «catalana» que només s'aplica a l'àmbit del Principat, i quan Joan II pot prendre l'ofensiva militar tindrà el suport no només de grups descontents a Catalunya (des de sectors de la noblesa fins als pagesos de remença) sinó que també podrà comptar amb Aragó i València.

No hi ha dubte que al llarg del conflicte l'elit bigaire havia cedit la iniciativa «imperial» al rei, per manca de recursos o per manca de visió. La divisió territorial i constitucional dins la Corona, i el fet que la política exterior pertanyés generalment al príncep, afavoria aquest desenllaç. Però amb la guerra el Principat va perdre també gran part dels recursos mercantils i militars de la seva «capacitat

30. Soldevila (ed.), 1971, p. 1056. Paradoxalment, l'acció a la Cerdanya es desenvolupa amb el crit militar tradicional d'«Aragó! Aragó!» (p. 1087).

31. L'interessant procés d'aquestes corts ha estat recentment editat per Giuseppe Meloni, ed. 1993. La creació d'un parlament representatiu era del tot inèdit a la tradició de l'illa, i significava una «catalanització» institucional del discurs de legitimitat de la Corona.

imperial», i això feia la Corona d'Aragó, en la seva globalitat, molt més vulnerable. És difícil imaginar com haurien anat les coses sense el casament de Ferran amb Isabel, però crec que es pot afirmar que les condicions per a un manteniment íntegre dels dominis de la Corona no eren gens favorables. En realitat, qualsevol reflexió sobre la tradició imperial catalana posterior al regnat de Ferran havia d'anar més enllà de la imatge i record de les conquestes dels reis d'Aragó amb els seus fidels vassalls catalans: exigia una reflexió sobre la unitat i diversitat de la Corona d'Aragó, i sobre les causes i conseqüències de la guerra de la Generalitat contra el rei. Trobem molts pocs exemples d'aquest tipus de pensament. Despuig, de nou, sorgeix com una excepció, especialment en el seu intent de justificar la Generalitat en base al culte a Carles de Viana. En ell trobem també una manifestació directa d'esperit imperial: «la nació cathalana [...] féu en la conquesta de aquell regne [de Nàpols] en servey del rey que'l conquistà [...] obres tan eroiques com les hagen fetes los romans en temps de sa prosperitat» (Despuig, 1981, p. 98). Tanmateix, no ens comenta per què Alfons es va legitimar a Nàpols creant una dinastia independent. No ens explica per quina raó els catalans, que «en aquells temps estaven en reputació y opinió de altres romans per a en tota Europa», han acabat marginats d'una Espanya castellanitzada (1981, p. 161). M'atreviria a suggerir que, tot i el seu compromís amb una visió idealitzada del passat militar de Catalunya, i a desgrat del seu ressentiment per l'apropiació castellana de l'herència imperial de la Corona d'Aragó (que el porta a judicis molt extremats), Despuig no pot negar que la solució «espanyolista» de Ferran era l'adequada des del moment que Catalunya, «en qui estava la potència i forsa principal de la Corona», ja no pot exercir un lideratge.

Tampoc no ho fa, evidentment, Carbonell, que tot i simpatitzar amb la defensa de Carles de Viana, acaba per renegar de la revolta posterior a la seva mort, amb una referència explícita i significativa a la doctrina d'Eiximenis contra el tiranici-dí (Carbonell, 1997, II, p. 224-5). Inspirat per la perspectiva romana i gòtica dels humanistes, corregint els errors de Jiménez de Rada sense trencar el seu marc interpretatiu, ell mateix cerca el títol de *Cròniques d'Espanya* pel que és efectivament una història de la Corona d'Aragó. De fet l'horitzó hispànic és per a Carbonell garantia que un localisme català cada cop més estret pugui desenvolupar-se en un marc interpretatiu més ampli, sense adreçar-se directament als problemes de la configuració imperial de la Corona d'Aragó.

Pel que fa a Zurita, l'únic historiador que pren la Corona d'Aragó com a marc directe de referència, i el més important de tots ells per la qualitat i projecció dels seus *Anales*, trobem aquí un esforç de precisió, de base empírica, en l'ús dels conceptes i símbols de la dinastia i de cada regne, un enorme respecte a les fonts documentals, i també imparcialitat cap a punts de vista «nacionals» diversos, que li permeten sovint reflectir la participació catalana en l'expansió Mediterrània sense massa concessions al patriotisme aragonès. No hi trobem, tanmateix, una reflexió sistemàtica sobre la qüestió imperial. De fet Zurita el que fa és reflectir acuradament el sentiment «nacional» que li donen els documents de cada moment: d'aquesta manera, ens explica que durant la crisi successòria anterior al Compromís de Casp les elits no es preocupen d'assegurar el domini de Sardenya

i Sicília, «que se tenian por perdidas», sinó que treballen sobretot per a garantir el seu règim constitucional, la seva «libertad». Per a les elits de la Corona d'Aragó, les mateixes que Martí l'Humà havia comparat amb els romans no feia ni cinc anys, la lògica constitucionalista del poder local no només passava per sobre de les preocupacions imperials, sinó que pel fet de mancar el lideratge del príncep gairebé l'anul·lava. L'interessant article de Santiago Sobrequés sobre la política de Bernat de Cabrera, mestre justicier de Sicília durant l'interregne, i el seu enfrontament amb la reina Blanca, vídua de Martí el Jove, revela amb claredat com el parlament català va abandonar la iniciativa a Sicília en un moment de gran perill secessionista, perdent el temps amb ambaixades i concòrdies mentre Cabrera lluitava desesperadament per a aturar una maniobra primerenca de Ferran d'Antequera (Sobrequés, 1973, p. 98-115). Encara que el mateix Vicens no dubtava que calia parlar d'un imperi catalanoaragonès durant aquest període (Vicens, 1956, p. 132, seguint Percy E. Schramm), hem de concloure que a la Catalunya del segle xv no hi havia un consens suficient sobre el destí imperial de la Corona.

La tasca d'analitzar el tractament historiogràfic de totes i cada una de les crisis imperials de la història de la Corona d'Aragó, des de les mateixes fonts medievals fins als *Anales* de Feliu de la Penya, ultrapassa l'àmbit d'aquest treball. Penso, tanmateix, que podem arribar a unes conclusions preliminars. Hi va haver en primer lloc una clara mancança teòrica sobre la qüestió imperial, que va condicionar l'articulació de Catalunya en la Corona d'Aragó, i posteriorment en la idea nacional espanyola. La projecció imperial dels catalans a l'edat mitjana fou molt notable, però mai no va resoldre de manera clara la relació entre el principi dinàstic i el principi nacional, vist des del punt de vista de la noblesa o dels ciutadans i mercaders. La integració de la tradició de la Corona d'Aragó a un horitzó hispànic realitzada per Ferran II fou no només el resultat directe de la crisi econòmica de Catalunya i de la catàstrofe de la guerra civil, sinó que també responia al problema més antic de la manca d'una visió imperial coherent. A l'època moderna, l'actitud de les elits catalanes és nostàlgica i patriòtica, en reacció al domini castellà del projecte espanyol, però no arriba a identificar el problema com a tal. Ni es va resoldre la qüestió de definir la responsabilitat política del Principat a la Mediterrània, ni tampoc la qüestió de la manca d'articulació conjunta de la Corona d'Aragó. Restava, això sí, una carcassa institucional i legal que hom va voler protegir, i en aquest sentit cal entendre que cada generació fes una lectura del passat, mantenint així una molt notable continuïtat historiogràfica tant en les fonts com en els temes. Fins i tot un noble escriptor destinat a involucrar-se del tot amb l'imperialisme de la Monarquia Hispànica, el comte d'Osona Francisco de Moncada, podia en la seva joventut connectar amb les seves arrels catalanes i apropar-se, l'any 1620, a l'episodi de Grècia narrat per Muntaner, amb una barreja de fascinació i horror pel coratge i per la manca de racionalitat dels, ja per ell, «antics catalans» (Moncada, 1623). Amb la perspectiva que ens dóna el coneixement de l'ús que del passat mític medieval de Catalunya va fer la generació noucentista en la construcció del catalanisme polític, podem concloure que la continuïtat de les fonts i dels temes arriba al nostre temps.

Bibliografia

- ALBERT, Ricard; GASSIOT, Joan (1928). *Parlaments a les corts Catalanes*. Barcelona: Barcino.
- ANGLERÍA [Anghiera], Pedro Mártir de (1953-7). *Epistolario de Pedro Mártir de Anglería*. A LÓPEZ DE TORO, José (ed.). *Documentos inéditos para la historia de España*, vol. IX-XII. Madrid.
- ARMITAGE, David (ed.) (1998). *Theories of empire 1450-1800*. Aldershot: Ashgate-Variorum.
- AURELL, Jaume; RUBIÉS, Joan-Pau (1993). «Els mercaders catalans i la cultura, de l'edat mitjana al Renaixement». *Anuario de Estudios Medievales*, 23, p. 221-255.
- BACON, Francis (1985). *The essays*. Edited by John Pitcher. Harmondsworth: Penguin Classics.
- BENTLEY, Jerry H. (1987). *Politics and culture in Renaissance Naples*. Princeton University Press.
- BEUTER, Pero Anton (1604). *Crónica general de toda España y especialmente del reyno de Valencia*. València.
- BOSBACH, Franz (1998). «The European debate on universal monarchy». En ARMITAGE, D. (ed.) (1998). *Theories of empire, 1450-1800*, p. 81-98.
- CARBONELL, Pere Miquel (1997). *Cròniques d'Espanya*. Edició d'Agustí Alcoberro. II vol. Barcelona: Barcino.
- CASALS, Àngel (1993). «La predilecció de Carles V pels catalans: aportacions a un tòpic recurrent». *Pedralbes*, XIII, 13-I, p. 67-73.
- DESPUIG, Cristòfor (1981). *Los col-loquis de la insigne ciutat de Tortosa*. Edició d'Eulàlia Duran. Barcelona: Curial.
- DOUSSINAGUE, J.M. (1944). *La política internacional de Fernando el Católico*. Madrid. — (1950). *El testamento político de Fernando el Católico*. Madrid.
- EIXIMENIS, Francesc (1927). *Regiment de la cosa pública*. Edició del P. Daniel de Molins del Rei. Barcelona: Barcino.
- ELLIOT, John (1963). *The revolt of the Catalans*. Cambridge.
- FRANKL, Victor (1998). «Imperio particular e imperio universal en las cartas de relación de Hernán Cortés». En ARMITAGE, D. (ed.) (1998). *Theories of empire, 1450-1800*, p. 99-138.
- GIL, Xavier (1995). «Visió Europea de la monarquia espanyola com a monarquia composta, ss. XVI i XVII». *Recerques*, 32, p. 19-43.
- GILABERT, Don Francisco (1616). *Discurso sobre la fuente de la verdadera nobleza*. Lleida.
- GORDON, Michael (1978). «Morality, reform and the Empire in seventeenth-century Spain». *Il Pensiero Político*, XI, p. 3-19.
- HEADLEY, John M. (1998). «The Habsburg world empire and the revival of Ghibellinism». En ARMITAGE, D. (ed.) (1998). *Theories of empire, 1450-1800*, p. 45-79.
- HERSEY, George L. (1973). *The Aragonese arch at Naples, 1443-1475*. New Haven.
- HILLGARTH, J.N. (1984). *El problema d'un imperi Mediterrani català, 1229-1327*. Palma de Mallorca: Moll.
- JOVER, José María (1964). *Carlos V y los españoles*. Madrid. — (1949). *1635. Historia de una polémica y semblanza de una generación*. Madrid: CSIC.
- LINEHAN, Peter (1993). *History and the historians of medieval Spain*. Oxford: Clarendon.
- MADURELL, José M. (1953). *Mensajeros Barceloneses en la corte de Nápoles de Alfonso V de Aragón 1435-1458*. Barcelona: CSIC.
- MELONI, Giuseppe (ed.) (1993). «Il Parlamento di Pietro IV d'Aragona (1355)». *Acta Curiarum Regni Sardiniae*, II. Consiglio Regionale della Sardegna.
- MONCADA, don Francisco de (1623). *Expedición de catalanes y aragoneses contra turcos y griegos*. Barcelona.

- MUNTANER, Ramon (1558). *La chrònica, o descripció dels fets e hazanyes del ínclit rey don Jaume primer*. València.
- PAGDEN, Anthony (1995). *Lords of all the world. Ideologies of empire in Spain, Britain and France c.1500-c.1800*. New Haven i Londres: Yale University Press.
- PALACIOS MARTÍN, Bonifacio (1975). *La coronación de los reyes de Aragón 1204-1410*. València: Ediciones Anubar.
- PANORMITA, Antoni Beccadelli (1990). *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*. Edició d'Eulàlia Duran. Barcelona: Barcino.
- PATRONE, Nadia (1995). *Príncipe y mecenas. Alfonso V en los «Dichos y hechos» de A. Beccadelli*. Nova York: Peter Lang.
- PIDAL, Ramón Menéndez (1940). *La idea imperial de Carlos V*. Madrid: Espasa-Calpe.
- QUEVEDO, Francisco de (1852). «La rebelión de Barcelona ni es por el güevo ni es por el fuero». *Obras de don Francisco de Quevedo*. Ed. Aureliano Fernández Guerra, I, p. 281-286. Madrid.
- RADA, Rodrigo Jiménez de (1989). *Historia de los hechos de España*. Edició de Juan Fernández Valverde. Madrid: Alianza.
- RIBA, Carles (1989). *Clàssics i Moderns*. Ed. Joaquim Molas. Barcelona: Edicions 62.
- ROBERTSON, John (1998). «Empire and Union: two concepts of the early modern European political order». En ARMITAGE, D. (ed.) (1998). *Theories of empire, 1450-1800*, p. 11-44.
- RUBIÉS, Joan Pau (1989). «Mentalitat i ideologia de Ramon Muntaner». *Actes du XIII Congrès d'Histoire de la Couronne d'Aragon (1985)*, vol. III: *Historiographie*, p. 83-108. Montpellier: Société Archéologique de Montpellier.
- (1995-1996). «The concept of empire in the Catalan tradition from Ramon Muntaner to Enric Prat de la Riba». *Journal of Hispanic Research*, IV, p. 229-62.
- (1996). «La idea del gobierno mixto y su significado en la crisis de la Monarquía Hispánica». *Historia Social*, 24, p. 57-81.
- RUBIÓ i LLUCH, Antoni (ed.) (1908-1921). *Documents per l'història de la cultura catalana migeval*. II vol. Barcelona: IEC.
- RYDER, Alan (1987). *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*. València: Edicions Alfons el Magnànim.
- SAAVEDRA FAJARDO, Diego de (1976). *Empresas políticas. Idea de un príncipe político-cristiano*. Ed. Quintín Aldea Vaquero. II vol. Madrid: Editora Nacional.
- SÁNCHEZ, Manuel (1995). *El naixement de la fiscalitat d'Estat a Catalunya (segles XII-XIV)*. Vic: Eumo.
- SHNEIDMAN, J.Lee (1970). *The rise of the Aragonese-Catalan empire, 1200-1350*. II vol. Nova York: University of London Press.
- SIMON TARRÉS, Antoni (1998). «Catalunya i la Monarquia hispànica en temps de Felip II príncep». *Manuscrits*, 16, p. 101-121.
- SIMON, Antoni; ESPINO, Antonio (1993). «Les institucions i formes d'organització militar catalanes abans de la guerra dels segadors». *Pedralbes*, XIII, 13-I, p. 143-157.
- SOBREQUÉS, Santiago; SOBREQUÉS, Jaume (1973). *La guerra civil catalana del segle xv*. II vol. Barcelona: Edicions 62.
- (1973). *El compromís de Casp i la noblesa catalana*. Barcelona: Curial.
- SOLDEVILA, Ferran (ed.) (1971). *Les quatre grans cròniques*. Barcelona: Selecta.
- TATE, Robert B. (1970). *Ensayos sobre la historiografía peninsular del siglo xv*. Madrid: Gredos.
- (1976). *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona*. Barcelona: Curial.
- TREPO, Mario del (1976). *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona Catalano-Aragonesa*. Barcelona: Curial.

- VICENS i VIVES, Jaume (1936). *Ferran II i la ciutat de Barcelona 1479-1516*. III vol. Barcelona.
- *Els Trastàmars (segle XV)*. Barcelona: Edicions Vicens Vives.
- VILADAMOR, Francesc Martí (1995). *Escrips polítics del segle XVII, I: Notícia Universal de Catalunya*. Edició de Xavier Torres. Vic: Eumo.
- VILLANUEVA, Jesús (1994). «Los orígenes Carolingios de Cataluña en la historiografía y el pensamiento político del siglo XVII». Treball d'investigació. Universitat Autònoma de Barcelona.
- YATES, Francesc A. (1975). *Astraea. The imperial theme in the sixteenth century*. Londres: Routledge & Kegan Paul.
- ZURITA, Jerónimo (1562, 1579, 1580). *Anales de la Corona de Aragón*. III parts en 6 vol. Saragossa.